

חלומות בציון – שלוש אוטופיות ציוניות / אבשלום בן צבי

שלוש אוטופיות ספרותיות משלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 תיארו את החברה היהודית שתיבנה בארץ ישראל. שלושתן תיארו חברה שונה באופן דרמטי מזו המתקיימת בארץ ישראל. הקריאה בהן היא חלון מעניין לרוחם של שלושה פעילים ציונים ותפישותיהם החברתיות.

ארץ ישראל בשנת ת"ת

את האוטופיה הראשונה חיבר הסופר והמו"ל אלחנן לייב לוינסקי, שהיה מראשוני אגודת חובבי ציון ברוסיה ומנהל הסניף של יקבי "כרמל" באודסה. ספרו "**מסע לארץ-ישראל בשנת ת"ת באלף השישי**", שיצא לאור בשנת 1892 נחשב לאוטופיה הראשונה שנכתבה בספרות העברית המודרנית. הספר מתאר טיול ירח דבש של זוג צעיר בארץ ישראל של שנת 2040, כמאה וחמישים שנים לאחר מועד כתיבתו, והשפעתם של שני גורמים ניכרת בכתיבתו.

האחד הוא ספר האוטופיה "Looking Backward 1887-2000", שפרסם בארה"ב בשנת 1887 אדוארד בלאמי. אוטופיה זו, המתארת את ארה"ב של שנת 2000 כמערכת יצור תעשייתית-מדינית המחלקת באופן שוויוני את פירות העבודה, זכתה לאחר הפרסום לפופולריות אדירה בארה"ב ובאירופה ומוזכרת ישירות בספרו של לוינסקי.¹ השני הוא ביקורתו של אחד העם על שיטת התמיכה של הברון רוטשילד מחזר ושל אגודות 'חובבי ציון' מאידך בהתיישבות הפרטית במושבות בארץ ישראל, שראשיתה במאמר "אמת מארץ ישראל" שהתפרסם בקיץ 1891.

בארץ ישראל העתידית של לוינסקי הבינו כולם ששיטה תחרותית, "תורת דרוין, חוק הברזל של מלחמת הקיום" מתאימה יותר להתיישבות פרטית, ולכן מתרכזת התמיכה הציבורית של היהודים בהתיישבות בארץ בהיבט הציבורי:

כל פעולות "הועדים והחברות" השונים בארצו וביתר הארצות הנה רק פעולות כלליות ליסד בארץ-ישראל צרכי הכלל: אקדמיות, בתי-מדרשים, בתי אוסף דברים עתיקים וכל חמדה גנוזה, בתי עקד ספרים, גנות, דרכים מסלות הברזל, אניות הקטור והחשמל, בתי רחצה לרפואה, מקוות מים, תעלות, וכדומה צרכי הצבור.

שיטת פעולה זו של יהודי העולם, המתחרים זה בזה בתמיכה ביישוב היהודי בארץ, הפכה את ארץ ישראל לארץ מודרנית מבחינה טכנולוגית.

החברה בארץ נשענת על שליטת הציבור ובעלותו על תשתיות היסוד של המגזר הציבורי, ועל סמך הכנסותיהם הספקת שירותים ציבוריים בחינם לאזרחים:

רכוש היחידים מה הוא נגד רכוש הממשלה [ו]הלאום. כל מסלות הברזל, אניות הקיטור, טלגרף, טלפון, פאטיפון, מגדל הפורח, מכרי המתכת והפחמים – של הממשלה, וכולם שויס ליהנות ממנה. ציד

¹ הספר תורגם לעברית פעמיים כבר בשנת 1898:

בעלאמי, אדוארד. שנת האלפים / העתקה מאת הפרופיסור בעללאמי. המעתיק - פלטיאל יוסף תומארקין מקישינוב. ווארשא: דפוס האלטער ואייזענשטאדט, תרנ"ח, 1898.

בעוד מאה שנה / כתוב אנגלית ע"י אידוארד ביללמי; ומתורגם הפשי לעברית ע"י פ' פרענקעל. ברדיטשוב: דפוס ח"י שעפטיל, תרנ"ט 1898.

למרבה הצער הספר לא זכה לתרגום עברי מחודש, ועותקי התרגומים המוקדמים נדירים ביותר.

הדגים בימים ונהרות – של הממשלה והרשות נתונה לכל. רופאים ורוקחים ובתי חולים ורפואות – על חשבון הכלל. בתי ספר למתחילים ובינוים וגבוהים – על חשבון הממשלה. שופטים ושוטרים נבחרים. מסים וארנוניות לגלגלת מצרכי אוכל נפש אין. הכנסת הממשלה מנכסי הממשלה. וחפש גמור והשתוות אמתית בין כל איש ואיש, בין חברה לחברה, בין כתה לכתה, בין גר ותושב ואזרח הארץ.

הוצאות הממשלה – המכוסות מהכנסות נכסי הציבור ולא ממיסוי – מעטות, מכיוון שבארץ שורר שלום הן מבחינה מדינית, והן בהיעדר מאבק מעמדי, מכיוון שגם פערי המעמדות מרוסנים: " אין עושר נפרץ ואין עניות נפרזה".

כיצד מרוסנים הפערים החברתיים? על ידי מימוש החוקים החברתיים שבתורה: האדם הוא בשר-ודם ותמיד יתאו לרכוש ואי אפשר לו לבטל את הקניינים הפרטיים. תורת משה לא לקחה את אמת הבנין בשתי קצותיה לאמר: או הכל או אפס. או אין רכוש כלל או יש רכוש גדול בידי מעטות: רק נתנה לו גבול וקצב, מדה ומשקל. ועל פי התורה ההיא, אין עניות יתרה ואין עשירות נפרזה בחבל היהודים, תאות היחיד לרשת הון נתנה לו: הנה הארץ לפניך; עשה עבוד, סחור התעשר, אבל דע חק וגבול ואל תסיג גבולות אחרים.

המקור הראשי לעושר – האדמה, נחלקת לכל במדה ישרה, אין מרבה ואין ממעיט, מספר ידוע של מעניות לגלגלת. ואם לפעמים על פי משפט הירושה ומקח וממכר יש כי יתאספו בידי האחד אדמה גדולה ובא היובל ושב עוד הפעם איש איש אל אחוזתו ואל נחלתו. הנה כי כן אין האביונות, אין איש בלא קרקע ואין גם עבדות. כי מקור העבדות בקבוץ הקרקעות ב"ידיים אחדות" ולא בעלי הרכוש כבשו את פועליהם לעבדי עולם, כי אם בעלי הקרקעות. ולבד החק הכללי, הראשי הזה יש עוד חקים פרטים, כמו לקט שכחה ופאה, ועוד. גם בדבר הפועלים והעובדים לא תקנו תקנות חדשות, לבד האחריות הכללית מאסון – רק הכל לפי תורת משה על פי באור חז"ל. וכי ימוך אחיך גר ותושב והחזקת בו. אל תקח מאתו נשך ותרבית, ואפילו אבק-רבית אסורה. לא תעבוד בו עבודת עבד, וטוב לו עמך, עמך במאכל, עמך במשתה, עמך בכסות ומצעות. החק הזה של לא תלין בלבד, שקול כנגד כל החקים החדשים של אירופה בעניני הפועלים. על פי החקים האלה אין שאלת הפועלים ואין שאלת הרכוש בא"י כי אין פועלים ואין אדונים, הכל פועלים והכל אדונים.

מימוש היובל – חזרה לחלוקה השיוויונית של הקרקע אחת לחמישים שנים מגביל ומונע את הצטברות הרכוש בידי מעטים, ומלבד זאת מקיימים גם את מצוות הצדקה של לקט, פאה ושכחה. את שכר הפועלים אסור להלין, וככלל חלוקת הקרקע מונעת את היווצרות מעמד פועלים למול מעמד בעלי רכוש. למערכת חוקים זו יש להוסיף רק ביטוח כללי מפני מקרי אסון, והנה לנו חברה מתוקנת.

אם נסייר בארץ ישראל, נמצא שיפו היא עיר מסחר בינלאומי חופשית, ללא מכס, שהסוחרים היהודים והלא-יהודים חיים בה במעורב, וסגנון חיים יהודי לא ניכר בה במיוחד, מכיוון שרוב תושבי הארץ היהודים עוסקים בחקלאות.

כל בתי הספר למתחילים ובינוניים, גם בערים, הם בתי ספר המלמדים גם חקלאות, וכל האומה הפכה להיות עם-איכרים, כך שגם מורים, רבנים, פרופסורים, בעלי מלאכה, אמנים, שופטים ופקידי ציבור חוזרים לעת זקנתם לאחוזתם החקלאית. גם ההבדל התרבותי בין הערים והכפרים אינו ניכר, ובכפרים מתקיימים בתי ספר טובים בדומה לערים, במימון ציבורי. בכפר יש מועדון, "בית אספה" יפה, שבו ספרים, כתבי-עת, וכלי נגינה, וחדרים המוקדשים לקריאה ומשחק, שירה, מחול והרצאות. כך מובטח שגם עובדי האדמה יהיו מלומדים ובעלי תרבות גבוהה, ולא איכרים גסים.

היבט מעניין נוסף הוא שבחברה זו אין למעשה אנשים שעיסוקם מסחר, אלא שגם המסחר מנוהל באופן ציבורי, שחוסך את המעמד המתוך:

בכפר אחד תיכוני מרכזי בתיאסמות, אשר שמה תאספנה כל התבואות העומדות להמכר, אחרי נכיון כלכלת שתי שנים, בתיאסס – הם תחת הנהגת נבחרי הכפרים, וסוחרים יבאו מהערים הגדולות ויקנו את התבואות, ורק שמירת התבואות ומחסורן על חשבון המוכרים; התבואות תובלנה במסלת-הברזל ליפו או לעכו. וחנות גדולה מכל מיני הסחורות וצרכי החיים, כללית על חשבון הסביבה, תחת הנהגת הנבחרים, ובחנות ההיא אפשר להשיג כל הסחורות במחירן הראשון.

ובעוד שבצפון הארץ היא חקלאית ברובה, בדרום, ובמיוחד באזור ים המלח, מתרכזים מפעלי התעשייה המעבדים את משאבי הטבע של ארץ, לאחר שגשם מלאכותי וחפירת בארות עמוקות הזרימו בו מים והפכו אותו לגן פורח.

תל-אביב של הרצל

האוטופיה השנייה, והמוכרת מבין השלוש, היא ספרו של בנימין זאב הרצל "אלטנוילנד" שיצא לאור בשנת 1902. הספר תורגם לעברית בשם "תל-אביב", והיה מקור השם לעיר שנבנתה לאחר מכן. את המערכת החברתית כלכלית שתיאר הרצל בספר יש להבין מתוך מכלול כתיבה רחב יותר, שכולל גם את החוברת "מדינת היהודים" וקטעים מיומנו.

הרצל, מדינאי, עיתונאי ומחזאי, תיאר את ארץ ישראל מעיניהם של צעיר יהודי ואציל גרמני שחוזרים אליה בשנת 1923, עשרים שנה לאחר שביקרו בה בשנת 1903 וחזו בה בעליבותה, בתיאורים המזכירים מאוד את התרשמותו של הרצל בעקבות ביקורו בארץ. הרצל היה שותף לביקורת על המצוקות שיצר הקפיטליזם, אלא שבשונה מהביקורת המרקסיסטית שדגלה במאבק בין מעמד העובדים למעמד בעלי ההון ובביטול השוק התחרותי לטובת כלכלה מתוכננת, הרצל הניח שלעובדים ולבעלי ההון היצרני יש אינטרס משותף ביציבות ובשגשוג חברתי, כנגד הספקולציה של ההון הפיננסי. הרצל האמין בתחרות ובשאיפה לרווח ככוח מניע של האדם, אבל ביקש לרסן ולהגביל אותה. את שיטתו הכלכלית הגדיר ב"תל-אביב":

צורת הביניים שבין האינדיבידואליות והקולקטיביות. מן הפרט לא תישלל ההתעוררות והשמחה אשר לרכוש הפרטי, ועם זה עשוי הוא להתגונן מפני השלטון הקפיטאליסטי בכוח ליכודו עם חבריו למקצוע. בשל ההדדיות שלנו לא נדלדלנו יותר גם ביחידים אמיצים, אלא להפך. היחיד אינו נשחק בתוכנו על ידי אבני הריחיים של הקפיטליזם, וכן אין גולגולתו נערפת בכוח אותה שווינויות של הסוציאליזם. אנו מכירים

ומעריכים את התפתחות היחיד, כשם שאנו מכבדים ומוקירים את בסיסו הכלכלי, את הרכוש הפרטי.

אלא ש"החברה החדשה" שנבנתה בארץ, לפי חזונו של הרצל, הוציאה ממערכת השוק את שלושה גורמים יסודיים: המגזר הפיננסי והאשראי "הולאמו" ונשלטים על ידי הציבור; הקרקע היא בבעלות ציבורית, ומוחכרת לשימוש האזרחים בחוזים לחמישים שנים; ושוק העבודה מנוהל באופן מאורגן. בנוסף לאלה, גם משאבי הטבע ותשתיות כלכליות אחרות כגון נמלים ורכבות נמצאים בבעלות ציבורית:

עיקר גדול: את העסקים הבדוקים והמנוסים, כגון בנקים, רכבת, ביטוח, אניות וכד', מקבלת המדינה לרשותה, אם אין ספק בהצלחתם. [לפיכך, לא מסים!] כל דבר שהצלחתו תלויה במקרה נשאר ביד הרכוש הפרטי בשביל פרסי רווח גבוהים. עסקים שהצליחו משלמים מסים פרוגרסיביים ביחס ישר לגידול ההכנסות.

הרצל, יומן, 5.6.1895

החברה המתוארת ב"תל-אביב" מתבססת על "חווה אזרחי" המבוסס על עבודה: אנחנו עוזרים לחולים על ידי טיפול, ולבריאים – על-ידי עבודה. [...] אצלנו לכל אדם יש זכות לעבוד ולהתפרנס, אבל על כל אחד מוטלת גם החובה לעבוד. אנחנו לא סובלים את תופעת הקבצנות. על אדם בריא שמקבץ נדבות אנחנו כופים את העבודה הקשה ביותר. חולה חסר אמצעים צריך רק לפנות למשרד הרווחה, שאינו דוחה איש.

ערך העבודה מרכזי בחזון של הרצל. החברה בארץ מחוייבת לקיים מצב של תעסוקה מלאה באמצעות העסקה במיזמים ציבוריים עבור מי שאינו מוצא עבודה בשוק הפרטי. כל ההשמה לעבודה מנוהלת על ידי משרד מרכזי, המספק עובדים לבעלי ההון, אך אוכף את תנאי ההעסקה שלהם וזכויותיהם (יום עבודה של שבע שעות, שמירת זכויות במעבר בין עבודות וצבירת פנסיה), והחברה מונעת באמצעות חרם על מעסיקים את האפשרות לייבא עובדים זרים שאינם נהנים מתנאים אלה. גם בית הכלא המתואר בספר הוא למעשה חווה חקלאית שבה משוקמים האסירים באמצעות חינוך לעבודה.

החברה מקיימת רשת ביטחון חברתית חזקה מאוד, הדואגת לסיוע לחלשים, וגם לתנאים בסיסיים עבור העובדים, כגון ביטוח, דיור בר-השגה, פנסיה וכדומה. אחד ההיבטים החשובים של החברה הזו היא החינוך, שנועד להבטיח שהחברה תוכל לקיים תחרות אמיתית. כך, כאשר רואים המבקרים ילדי בית ספר עוסקים בספורט, מספר המארח:

בבתי הספר אין הבדל בין הילדים – לא בביגוד ולא בשום דבר אחר – פרט להבדלים בכישרון ובחריצות. החברה החדשה שלנו לא דוגלת בשיויוניות. כל אחד מקבל שכר לפי עמלו ופועלו. לא חיסלנו את התחרות, אבל תנאי הפתיחה שווים לכולם, כמו בתחרות ספורט. כולם שווים בנקודת המוצא, אבל לא בסיום. בחברה הישנה קרה לא אחת, שעסקה טובה העניקה לבניו ולבני בניו של איש עסקים את כל היתרונות של ההשכלה הגבוהה וחיים חסרי דאגה, לעומת זאת, צאצאים נענשו לעיתים קרובות לא רק על חטאי אבותיהם, אלא גם על כשלונם בעסקים. משפחות שלמות התרוששו וירדו למעמד כל-כך נמוך,

עד שנדרשו להם כוחות על-אנושיים כדי לשוב ולזקוף קומה. אצלנו, הילדים לא זוכים מן ההפקר בגלל עסקי אבותיהם, אבל גם לא נענשים בגללם. אנחנו מעניקים לכל דור חדש אפשרות להתחיל מהתחלה. הלימודים בבתי הספר, החל מבית הספר היסודי ועד לאוניברסיטת ציון, אינם עולים כסף, והילדים נדרשים ללבוש תלבושת אחידה עם תוס בחינות הבגרות בתיכון. הבדלים בין תלמידים, הנובעים מעושרם וממעמדם של הוריהם, לא נראו לנו ראויים מבחינה מוסרית.

מקום מרכזי בחברה החדשה שתיאר הרצל תופש הרעיון הקואופרטיבי. ההתיישבות החקלאית הוקמה כקואופרציות חקלאיות החוכרות קרקעות מהציבור, וגם במגזר הפרטי יש

מקום חשוב לקואופרטיבים. כך מתאר זאת אחד מגיבורי הספר:

בעסק שלי, תמשל, תגלו מבנה מעניין. אני בעל העסק, אבל העובדים שלי מאורגנים באגודה שיתופית, שהולכת ונעשית פחות ופחות תלויה בי. זה מתאים לי לגמרי ולכן אני תומך בעניין. בהתחלה, אגודת העובדים היתה רק אגודה צרכנית, והיא התפתחה לקופת חסכון. אתם צריכים להבין שהעובדים שלנו – כיוון שהם חברים בחברה החדשה – מבוטחים נגד מקרי אסון, מחלות ומוות. בצורה כזאת כוח החיסכון שלהם לא מתפזר לכמה ערוצים. חיזקתי מרצוני את אגודת החיסכון שלהם, בכך שהפניתי אליה חלק מרווחי החברה. לא פעלתי מתוך אצילות, אלא מתוך שיקול אגואיסטי. הבטחתי לעצמי לא רק את מסירותם של עובדי, אלא גם את האפשרות למכור את העסק ברווח, כשארצה לפרוש. כרגע אני חושב להפוך את חברת הספנות לחברת מניות, וכבר הבטחתי לאגודת החיסכון של העובדים זכות ראשוניים לרכישת החברה בריבית נמוכה יחסית. כתוצאה מכל אלה, העובדים הם גם החברים הכי טובים שלי.

ובכלל, עצם החברה החדשה ב"תל-אביב" היא לא מדינה, אלא קואופרטיב של כלל חבריה. כפי שמציג זאת נשיא האקדמיה במעמד בחירת נשיא חדש לחברה:

לא התאספנו כאן כדי לבחור בראש מדינה, שכן אנחנו לא מדינה. [...] למעשה, אנחנו חברה שיתופית גדולה, שבתוכה אגודות שיתופיות יותר קטנות, בעלות מטרות מוגדרות. הקונגרס הזה שלנו, במהותו, אינו אלא האסיפה הכללית של החברה השיתופית הקרויה בשם החברה החדשה. עם זאת, אנחנו מרגישים שמדובר כאן ביותר מאשר אינטרסים חומריים טהורים. אנחנו נוטעים גנים ומקימים בתי ספר, דואגים לשימושיות ולתועלת של הדברים, אבל גם לחוכמתם וליופים. [...] הציונות שלנו, שהביאה אותנו לכאן ועתידה להעלות אותנו לפסגות תרבות חדשות ולא מוכרות, היא אידיאל איסופי.

"ירושלים הבנויה" של בוריס שץ

האוטופיה השלישית, שנכתבה על ידי הפסל ומייסד בית הספר לאומנות "בצלאל", בוריס שץ, היא **"ירושלים הבנויה"**, שנכתבה בשנת 1918 (ופורסמה בשנת 1924), ושלובים בה גם פרקי דיסטופיה המתארים את נוראות המשבר שחוותה הארץ בשלהי מלחמת העולם הראשונה.

דמותו הפלאית של בצלאל התנ"כי מתגלה לשון, ולקחת אותו למסע בירושלים ובארץ ישראל שבמרחק מאה שנה אל העתיד (המקביל לימינו אנו).

בארץ ישראל העתידי של שן מתגוררים יותר מעשרה מיליון תושבים, אולם בשונה מאשר בחזונו של לוינסקי, רק מיעוטם חקלאים, ויותר מרבע (!) מהתושבים עוסקים בתעשייה אומנותית, בעיקר לייצוא, כאשר הממשלה היא הדואגת לשיווק לרחבי העולם.

בחברה של שן, חלק ניכר מהצריכה מתנהל באופן קומונלי – כך למשל תחום האוכל יוצא מהבית הפרטי, הבישול נעשה על ידי בעלי מקצוע בקנה מידה גדול ובמיכשור מתקדם, והאכילה בחדרי אוכל המוניים. גם החינוך נעשה באופן משותף, והילדים למעשה לא מתחנכים על ידי הוריהם אלא במוסדות חינוך משותפים.

לאחר זמן כשהילדים גדלים, אפים מקבל צורה קבועה והם לומדים בבתי ספר מקצועיים, מבקרים הם תדיר את הוריהם. בכל ערב שבת אחרי הצהרים נוסעים הילדים לבתי הוריהם לשבות אצלם. שם הם מבליים את את ימי החגים וחדשי החפש. כשלשה חדשים בשנה נמצאים הילדים בבית הוריהם. שם הם מתבוננים אל חיי יום של העם, שם הם לומדים לדעת את העם אשר לטובתו ולתועלתו יעבדו אחר-כך, לכשיגדלו.

ההשקעה בחינוך, כמו בתחומים נוספים, היא ציבורית, והוא פועל באופן שמבסס את השיוויון החברתי:

פה נאספו כל הילדים מבני 3 – 4 עד בני 12 – 13 על חשבון העם. פה הם דרים מתפתחים, לומדים. כלם יחד בתנאים שווים, בגדים אחדים, בשטח למוד אחת. מכאן הם נפוצים לבתי-ספר מקצועיים שונים. אף שם הם לומדים חנם אין כסף, כל אחד מהם מתמחה לפי נטיותו הטבעיות וכשרונותיו המיוחדים לו. לא כמלפנים הזמן הזה, עתה בטל המנהג הישן של הקניית חנוך מלאכותי לנוער לפי רצון ההורים וגודל הונם וגאותם. לפיכך עשיר היה כל מקצע בבורים והדיוטים. וכשרונות גאוניים של רבים מבני עניים הלכו בתהו, מפני שהוריהם הם עניים. ודבר זה גרם הפסד לכל האנושיות.

[...]

– קדם אמרת לי רבי, כי ב"גן עדן הילדים" לומדים הילדים חנם, על חשבון העם. כלום נוהג הדבר גם ב"בצלאל"? הלא הלמוד הזה עולה בהוצאות רבות מאד? מאין לוקחת הממשלה כסף כה רב להשכלת העם?

– כל תושבי ארץ ישראל, הבנים מהשנה השלישית עד השנה השמונה עשרה לימי חייהם והבנות עד השנה השש עשרה מתלמדים ומתחנכים על חשבון הממשלה. ומשנת השמנה עשרה לימי חייו עד השנה העשרים ואחת מחויב הוא לעבד במקצעו את העבודה אשר יועידו לו. בעד השנה האחרונה משלמים לו שכר לפי התועלת שהוא מביא בעבודתו. כל אזרח מבן חמשים שנה ומעלה פטור מעבודה ואת משכרתו הוא מקבל מקופת הקהל. אבל עליו לעבוד עוד חמש שנים עבודת הצבור, להועיל לו

בנסיונותיו במקצוע שלו. מכאן אתה לומד שכל אחד משיב לממשלה את אשר לוקח ממנה ולא זו בלבד, אלא שכל היושב בארץ ישראל נותן מדי שנה בשנה שכר עבודת שבוע להשכלת העם. גם היהודים היושבים בחוץ לארץ שומרים את "יום היהודים" שקבלו עליהם בני ישראל בכל העולם. הכנסותיו של כל יהודי ביום זה נשלחות לירושלם וכלן קדש להשכלת העם. חוץ מזה יש לנו הכנסות מ"יער הרצל" הרחב והרוחים של נדבות רבות, שנתנו בזמנים שונים לתכלית זאת [...]

תנאי ההתפתחות שוים לכל ילדינו. בית ספר אחד, מורים אחדים, מזון אחד, הכל נהנים מכל דבר באופן שווה. קצורו של דבר: לכלם נתנת האפשרות להעשות לגדולים. ואם באחד מהם מתגלים כשרונות מיוחדים, חשק למדע, רצון חזק, טוב-לב היתכן, שלא נכבד אותו על מחוסר-הכשרונות, העצל, בעל הרצון החלש. והרי אדם כזה הוא לרוב גם איגואיסטן ממילא? המדות הטובות באות לו לאדם בירושה מאבותיו הטובים. הירושה היא עשרו של עמנו והננו שומרים את עשר העם בשביל העם. [...]

– עוד "בגן העדן לילדים", שבו מקבלים כל הילדים הנורמליים את חנוכם הראשון, מתגלה עד השנה השתים עשרה או השלש עשרה אפיו של כל ילד. כל מחנך טוב הרואה את הילד יומם ולילה יטעה רק לעתים רחוקות בילד. כבר שם, בגן עדנם מתחלקים הילדים לפי כשרונותיהם, לבתי ספר שונים, למקצועות שונים, מבלי שים לב "לזכות אבות". את בן הנשיא יכולים לשלח לבית ספר לחקלאות ואת בנו של גפני הסתת – ליבנה [המוסד להשכלה גבוהה. אב"צ], הכל לפי הכשרונות והנטיות הטבעיות.

וגם תחום התרבות הוא ציבורי, והממשלה דואגת להנגשת התרבות עבור הציבור: בבית הדפוס האמנותי של ממשלתנו מוציאים לאור עשרות אלפים של כל היצירות האמנותיות שלנו. אתה תראה אחר כך את האלבומים והספרים הנפלאים שאנו מדפיסים. והם נשלחים חנם אין כסף לכל הקהלות העבריות הגדולות בשביל הספריות שלהן. [...] כל היצירות המקוריות שיוצרים אמנינו הגאוניים קונה הממשלה קנין לכל העם. לכל נתנה הרשות להעתיק את היצירות הללו, הכל יכולים לראות את המקור בבית האסף העממי ולהזין בו את עיניהם. אין מקברים עוד את יצירות הגאוניים בבתי אנשים פרטיים. [...] כי יצירותיהם של אמנינו הגאוניים אינן נמכרות לאנשים פרטיים. גאון-העם קנין-העם הוא ועובד הוא בשביל העם. הממשלה ממציאה כל החמרים הללו, לאמן לצרכי המלאכה ומשלמת לו שכר שנתי, כשם שהיו עושים לפני לגדולי המדע

גם התחבורה והתקשורת פועלים כשירות לציבור בבעלות ציבורית: הנסיעה חפשית, אין כסף. כשם שנוהג הדבר בכל מסלות הברזל אשר בארץ ישראל כולה. [...]

אין איש נוסע יותר מכפי צרכו. כשם שאין שותים אצלכם מים יותר מהדרוש, כשיש בבית ברז של השרברב. גם אצלכם היו לבעלי המניות של מסלות הברזל כרטיסי-מסע חפשיים. וכאן כל אזרח בעל מניה הוא, כי כל המסלות קנינה של כל החברה הן, של כל אזרחי ארץ ישראל. כדאי לו לצבור שכל אזרחיו יהיו נוסעים, כותבים ומטלגרפים לצרכי עסקיהם, יען כי הכלל מרכב מכל היחידים. ואם כל יחיד ויחיד עשיר הוא, הרי גם החברה כולה תקיפה, ועל כן נתנה הזכות לכל אחד להשתמש בכל אלה הדברים חנם.

[...] ברכבת אין מחלקות, וכל הקודם זוכה למושב נוח יותר

בדומה למערכת שתיאר הרצל [שבימיו של שץ כבר החלה לפעול בדמות הקק"ל] גם אצל שץ הקרקע היא משאב ציבורי:

עוד לפני המלחמה החלה ה"קרן הלאומית" לקנות אדמה בשביל העם העברי, כי לפי התורה אין האדמה יכולה להיות לקנין פרטי. עכשיו שייכת אדמת כל ארץ ישראל לכל עם ישראל. היא נחכרת לאנשים פרטיים רק עד שנת היובל. ואחר היא חוזרת שוב לכל העם. אמנם לכל חוכר יש זכות-חזקה: אין מחכירים נחלה לאחר, אם הראשון שקד לעבדה ולשמרה כראוי. וכשהוא מת עוברת נחלתו לרשות העם כולו, עוד טרם תבוא שנת היובל והוא הדין לכל נכסיו שהשאר אחריו. אצלנו העם הוא היורש של כל אזרח ואזרח.

תחומים אחרים נמצאים תחת פיקוח ממשלתי וסיוע ממשלתי. הממשלה רוכשת את מיטב חיות המשק, השתילים והזרעים ומחלקת אותם לקבוצות החקלאיות. מפקח משרד הבריאות על תעשיית הטבק, דואג שיהיה בריא יותר, ומפנה את ההכנסות ממכירת הטבק למערכת הבריאות. תחום הבניה מפוקח אף הוא, והבניה הציבורית נעשית כהשקעה לעתיד: – פה נמצא "מוסד הבניה" הממשלתי "הבונה" וגם מחצבים. נרשמות תכניות לכל הבנינים העומדים להבנות וגם מכינים חמרי-בנין. התכניות נערכות על-ידי האדריכלים המפורסמים שלנו ונבחנות על-ידי ועדת הבנין. הבנינים צריכים להיות בנויים יפה, מתאימים לתכליתם, לפי חקי הבריאות, חזקים, מובטחים משרפה ונאים לסביבתם. כל התביעות החמורות הללו נוהגות לא רק ביחס לבנינים צבוריים בלבד, שעליהם צריך להיות טבוע רוח העם ומצב השכלתו, אלא גם ביחס לבניני אנשים פרטיים, שכל אחד רשאי להטביע בהם את טבעו וטעמו. בנין מכער ברחוב מזיק לעיני העוברים ושבים כגל אשפה לנשימה. מיסד המוסד הזה היה "בצלאל".

[...]

אולם אסור להתחיל בבנין בלי רשיונה של הועדה המיוחדת לכך שחובתה להשגיח כי כל בנין יבנה על-פי חקי הבריאות ובטחון מאש. גם אלה שיכים לחברה כלה, מפני שאין הכלל סובל מפני היחיד, ובנוגע לאמצעים לצרכי הבנינים של הצבור אין זאת שאלה כלל: הבנינים הללו אינם עולים לו לצבור בכסף, הוא משלם רק שכר דירה מדי שנה בשנה.

[...]

אנו מקבלים הלואה אצל בנינו, נכדינו ונינינו. על חשבון הירושה שננחיל לדורות הבאים. במלים אחרות: בונים בדמי מלוה, בתנאי שנפרע אותם

במשך פרקים ארוכים קימעא קימעא. באופן שבני הרבעים אף הם יסיעו לשלם במחיר הירושה, שיקבלו מהדורות שקדמו להם.

מעניין לראות עד כמה תפישתו של שץ בנוגע להשקעה בעתיד הפוכה מהתעמולה הנאו-ליברלית הרואה בהשקעה כזו עול שאנחנו מטילים על הדורות הבאים.

בדומה להרצל (ואולי אף יותר), גם אצל שץ תופש הרעיון הקואופרטיבי מקום מרכזי בחברה, והחברה עצמה היא קואופרטיב של קואופרטיבים:

כל אדם מארץ ישראל, מבלי הבט על דתו או צבע עורו – הוסיף מורי לספר – יכול להיות לאזרח בארץ, לחבר לצבורנו הכולל את כל תושבי ארץ ישראל. עליו רק להתחייב שיקיים את חוקינו ולהיות חבר ב"קבוצה" בני אומנותו. בטלנים, רנטירים חדלו מקרבנו וכל ה"קבוצות" שבארץ מאוחדות ל"חברה" אחת גדולה – כל העם העברי – השולטת על-ידי המנהלים שלה: הסנהדרין והנשיא. והואיל ואין אצלנו קונים ומוכרים פרטיים אי אפשר שיצטבר הון רב בידי אנשים פרטיים. [...] ה"חברה העברית" שהיא בעלת הון עצום, שבידה נתון כל המסחר של העם כולו, יכולה לסדר היטב את כלכלת העם, לפתח כשרונותיו של כל אחד מבניה לתועלת החברה, לדאוג לבריאותו ולהתפתחותו הגופנית והרוחנית של כל העם, ולנצל ברציונליות את כל הקרקעות שבארץ ואת כל כחותיה הטמונים בה. [...] החיים הטובים עולים לכל אחד בסך הכל הרב יותר בזול מאשר החיים הרעים לפנים בימי המשטר הרע, בשעה שכל אחד בקש אך לחיות על חשבון זולתו ושמלאכתו תעשה על-ידי אחרים.

[...] אתה שואלני: מי הוא הראש, בעל הבית של עיר-הפועלים? – כל אחד ואחד מהפועלים הוא חבר ל"קבוצה" שלו ומתוך כך הוא חבר לכל ה"חברה העברית". מובן מאליו שכל העסק מתנהל על-ידי מנהלים ופקידים שהוא עצמו בוחרם מתוך בחירי העם הראויים לכך. – למי שידך כל זה? – לעם, כלומר גם כן לאותו הפועל. – מאין לוקח כל ההון-החוזר העצום? – מהעם עצמו כלומר: ממנו. – מי מזמין את ההזמנות? מי מוכר? מי דואג להספקה? מי קובע את שכר העבודה? – העם, כלומר כל פועל בעצמו על-ידי נבחריו המנהלים, הפקידים, הסוכנים שהם המבקשים הזמנות, המוכרים והקונים חמרים חיים. בקיצור אלה עושים הכל לטובתו, יען כי בזה כרוכה גם טובתם הם, טובת כל העם. הכל יוצא מהעם בשביל העם.

ומאחר שהכל מסור לידי אחת והכל צפוי מראש אין אצלנו לא מתחרים ולא פרודוקציה עודפת, כי חסכון מסודר בכל המעשים. ולפיכך מתעשר עם ישראל.

וכך נהנים העובדים, המתגוררים בפרברי כפריים ולא בערים עצמן, לא רק מעבודה בתנאים משופרים, אלא גם משני חודשי חופשה בשנה (בנוסף לשבתות ולחגים), אותם הם יכולים להקדיש להשתלמות מקצועיות, העשרה ולפעילויות תרבות ופנאי.

מערכת זו של כלכלה מתוכננת שלובה במערכת עולמית של תכנון כלכלי ואשראי המאפשר – דווקא בדומה לחזון הליברלי של הגלובליזציה – התמחות בתעשיות שיש בהן יתרון מקומי.

סיכום

כל שלוש האוטופיות מתארות מבנה חברתי שונה באופן יסודי מאשר "חברת השוק" הליברלית, ושלושן מציגות חברה החותרת לחזון של שיוויון חברתי ומניעת היווצרות פערים חברתיים-כלכליים באמצעות התערבות חברתית בפעולת "השוק החופשי". שלושן מתבססות על מגזר ציבורי חזק הכולל בעלות ציבורית על תשתיות כלכליות חשובות. האוטופיה של לוינסקי היא ה"רזה" ביותר, ובה נשמר השיוויון בעיקר באמצעות מנגנוני חלוקת האדמות השיוויונית והחזרה לשיוויון באמצעות היובל, וקיום מצוות הצדקה והיחס לעובדים לפי התנ"ך וחז"ל.

בשונה מהאוטופיה התנ"כית של לוינסקי, שיש בה גם מימד ניכר של רומנטיקה אל עבר חקלאי, האוטופיות של הרצל ושץ מרחיקות לכת הרבה יותר, ומתארות חברה מודרנית-תעשייתית שהיא למעשה קואופרטיב פדרטיבי של חברות קואופרטיביות, המקיים אחריות מקיפה מאוד על רווחתם של חבריו. במקרה של שץ, האוטופיה אף מרחיקה למחזות של שיתופיות בקנה מידה גדול המשנה באופן יסודי את תפקידי המשפחה, בדמות חדרי אוכל ציבוריים וחינוך משותף במרחק מבית ההורים.

ישנו עוד הבדל משמעותי בין שלוש האוטופיות, המצדיק תשומת לב, והוא מידת האוטופיות שלהן.

האוטופיה של לוינסקי היא הרחוקה ביותר מהמציאות. מלבד התגייסותם של יהודי העולם לתמיכה ביישוב היהודי בארץ, לא מוזכר כלל כיצד אירע השינוי שהוביל אל המצב המדובר. הסיפור משופע בתיאורים של עושר המחצבים הטבעיים המתגלים בארץ, והיהודים יושבים בה מהים התיכון ועד נהר פרת, מבלי שיוזכר כלל קיומם של תושבים ערבים למשל. באוטופיה של כץ, תהליך שינוי המציאות התחולל כתוצאה ממהפכה כלל עולמית שפרצה בעקבות מאורעות מלחמת העולם (הדברים נכתבו זמן קצר לאחר המהפכה ברוסיה), ששינתה את סידרי העולם. עם זאת, שץ כבר יכל להשען על היכרותו עם הנסיונות הראשונים של פעולת ההסתדרות הציונית בארץ, בדמות הקק"ל, בנק אפ"ק, ומוסד "בצלאל" עצמו, שייסדו נתמך על ידי פעילים ציוניים. שתי האוטופיות האלה גם הרחיקו את חזונן אל העתיד הרחוק, למרחק של 150 שנים.

לעומתן, הרצל קבע את מועד התגשמות האוטופיה שלו במרחק של עשרים שנים בלבד, ועשה מאמץ ניכר להוכיח שלא מדובר באוטופיה כלל, אלא בחזון אפשרי, שהכוח המניע שלו, מצוקת היהודים, קיים בפועל, והכלים החברתיים שמהם הוא מורכב כבר הופיעו בקנה מידה קטן במקומות אחרים.

כמדינאי שעמד בראש תנועה פוליטית מעשית, היה חשוב לו לבדל את החזון שהציע מאותן אוטופיות, וכך כתב ב"תל-אביב":

היו גם עננים יותר ורודים, למשל הענן המפורסם של האמריקאי בלמי, שתיאר בספרו "מבט לאחור משנת 2000 לשנת 1887" חברה קומוניסטית אצילית [...] אחרי בלמי הגיע תורו של הרומנטיקן הרצקה, שכתב את האוטופיה שלו "ארץ החופש" [...]

אלה היו חלומות באספמיה, מגדלים פורחים באויר. האוטופיות האלה
היו בלתי ניתנות להגשמה

לעומת זאת כתב הרצל כבר במבוא ל"מדינת היהודים" שהוא נדרש לגונן על תוכניתו מפני
האפשרות שיתייחסו אליה כאל אוטופיה, וטען שבשונה מהאוטופיות:
"אינני ממציא מאומה [...] החומרים המרכיבים לבנין המותכן על ידי
– ישנם במציאות, ניתנים להתפס בידיים: כל איש יכול להוכיח בזה. [...]
לעומת זה [האוטופיות האחרות. אב"צ] מכיל התרשים, המוצע פה, את
שימושו של כוח-מניע מצוי בפועל. [...]
על כן אומר אני בפירוש ובתוקף: אני מאמין באפשרות ההגשמה. [...]
כעסקו של יחיד מי שהוא, יהיה זה מעשה שיגעון גמור – אבל אם הרבה
יהודים יחדיו יקבלוהו עליהם, הרי זה דרך-תבונות בהחלט, והביצוע
אינו מעמיד כל קשיים של ממש.

עמדה זו היא שהובילה את הרצל לטבוע בחזית ספרו "תל-אביב" את המוטו "אם תרצו –
אין זו אגדה". ואכן, חלקים ניכרים מהחזון שהציע הרצל הוגשמו ככלי פעולה וכמבנים
חברתיים בתהליך בניית היישוב בארץ ומדינת ישראל, ותהליך פירוקם שלוב בתהליכי
ההפרטה שמעצבים את החברה הישראלית.

בשונה מהמוטו המוכר מאוד, מוכרת הרבה פחות אחרית הדבר שכתב הרצל לספרו:
... אבל אם לא תרצו, כל מה שסיפרתי לכם הוא אגדה – וישאר אגדה.
[...] החלום אינו שונה בהרבה מן המעשה, כמו שחושבים רבים, כל
מעשיהם של בני האדם היו פעם חלומות; כל מעשיהם יהיו ביום מן
הימים לחלום.

גם כיום, כפי שהציג זאת הרצל בימיו, רצונם של תושבי הארץ הוא שיקבע האם חזונו ייזכר
כמקור למבנה חברתי-מתוקן המתקיים בפועל, או כעוד אוטופיה בלתי מושגת.